

Книга літературознавця Володимира Панченка «Сонячний годинник» (К., «Темпора», 2013) належить до тих наразі небагатьох появ, що знаменують відродження мандрівної теми в сучасній українській літературі. Автор виступає пілігримом нових часів, звісно, не з патерицею у руках та торбиною за плечима, пересуваючись не власними ногами, як Петро Турчиновський чи Григорій Сковорода, а сучасним транспортом, що має більше кінських сил, аніж найсильніші коні наших козаків, – «другом-автомобілем». Як запевняє нас Володимир Євгенович, автомобіль ще й співавтор його книжки, і нема підстав йому не вірити, бо автомобіль допомагає йому скорочувати час і долати відстані і вчасно потрапляти туди, куди і коли треба.

Втім, автомобіль як символ сучасного контрастує у книзі з образом «сонячного годинника», що не функціонує у сюжеті, але назвою книги постійно супроводжує читача. Годинник з'являється лише раз у «Слові від автора»: «...У дворі Києво-Могилянської академії (професором її є автор книги. – М. І.) стоїть сонячний годинник XVIII ст., біля якого я частенько зупиняюся, коли там проходжу. У його "капелюшку" і схожій на грибок поставі є щось грайливе. [...] Він нагадує про плинне і вічне. І його неможливо ні зупинити ні вимкнути» (с. 12). Поєднання / протистояння плинності й вічності є лейтмотивом книги Володимира Панченка, «ключем розуміння» розказаних історій.

Є ще одна риса, яка відрізняє сучасного пілігрима від його далеких попередників, а саме: автора цікавлять не екзотичні невідомі краї, а його батьківщина, він прагне глибше пізнавати душу власного народу, в його океані, як писав Василь Симоненко, відкривати духовні острови.

Варто зазначити, що і в недавні часи з'являлися книги, навіяні подорожами, із заглибленням у різні сфери життя. Володимир Панченко називає серед них книгу «По Україні» мистецтвознавця

Григорія Логвина (К., 1968), у якій описані стародавні мистецькі пам'ятки усіх регіонів України – замки, фортеці, палаци, церкви від часів Київської держави до кінця XVIII століття. Письменник Григорій Гусейнов створив цілу епопею «Господні зерна» (Кривий Ріг, 2000–2005), задуману в чотирьох, що розрослася до восьми багатосторінкових книг та ще й з R.P.S-криптомом алфавітного покажчика на цілий том. В основу цього художньо-документального життєпису, як зазначає в передмові Валерій Шевчук, «покладено ідею саду, парку, реального земного та духовного, як храм». Ідея саду, а в українській традиції вона асоціюється з «Садом божественних пісень» Григорія Сковороди, пов'язана з родами, які цей сад ростили і плекали, – Смиренків, Ханенків, Чикаленків...

З деякими із цих персонажів зустрічаємося і в «Сонячному годиннику», де теж є кодовий ключ, що об'єднує побачене, прочитане і передумане – зв'язує великий сніп тутим перевеслом суспільного поступу. У Володимира Панченка точками притягання є містечка і села, родинні гнізда, а передусім постаті, діяльність яких наклала свій відбиток на розвиток історичного й культурного життя українського народу. Власне, різні аспекти цих середовищ настільки пов'язані й переплетені, що створюють цілісний ландшафт у горизонтальному та вертикальному зрізах: загальна панорама певного охопленого автором періоду має часову проекцію. За такого окоміру нашому «вічному подорожньому» доводиться відповідно до обставин змінювати фах, і за таких метаморфоз виявляти ерудицію і компетентність у багатьох сферах науки і культури. А хто шукає, тому щастить – і на цікавих людей, і на рідкісні книги, які стосуються саме потрібної інформації.

Коли закриваєш книгу Володимира Панченка, пройшовши повне коло його «сонячного годинника», в уяві розгортається дивовижна мапа, яку годі зіставляти з географічною картою сьогоденної України. Тому виникає потреба переформатувати авторські маршрути у свою читачку систему, в текст, у якому зосередилися візуальний образ, слово, мелодія й історичні уроки, що їх, на жаль, не засвоювали нащадки і не засвоюють сучасники. У цій системі координат виділяються сюжети родинних гнізд і родових династій. Таких у книзі немало: Михайлова Гора, Дідівці, Качанівка, Стеблів, Яготин, Хутір «Надія», Новомиргород, Ржищів та багато інших.

Так, село Качанівка, яке залишило помітний слід в історії української культури, пов'язане з родом Тарновських, історія якого простежується протягом кількох поколінь. Село бере свій початок з маленького хутора та побудованого у ньому маленького палацу, що його Катерина II подарувала генерал-губернатору Малоросії Григорію Рум'янцеву-Задунайському. Та цей факт залишився б

непоміченим для історії, якби садиба не перейшла у спадок по жіночій лінії синові дружини Григорія Рум'янцева від її першого чоловіка Григорію Тарновському. А той засадив сад навколо палацу, побудував церкву, завів оркестр (звісно, з музикантів-кріпаків), зібрав велику колекцію картин, порцеляни, меблів... Предметом особливої гордості честолобного і дивакуватого господаря замку були знаменитості, яких він запрошував у гості. Серед них – композитор Михайло Глінка, художники Лев Жемчужников, Павло Федотов, Василь Штернберг, у творчості яких українська тема посіла важливе місце. М. Глінка поклав на музику кілька ліричних віршів Віктора Забіли, які стали популярними піснями («Реветь вельми в полі», «Не щебечи, соловейку»), Л. Жемчужников залишив цікаві спогади про тогочасну качанівську атмосферу, В. Штернберг був другом Тараса Шевченка, який теж був гостем Тарновського. Тарас Шевченко відвідав Качанівку й після заслання, бували тут П. Куліш, І. Рєпін, Д. Яворницький, Б. Грінченко...

Ці переліки, звісно, не можуть передати дух творчих дискусій, народження нових задумів, які дає книга, пересипана уривками споминів, цитатами творів, ілюстраціями картин. Деякі штрихи Качанівки напштовхують автора книги на несподівані думки. Зокрема, про останнього з власників Качанівки, Василя Тарновського він пише: «...Інколи фантазія малювала йому той час, коли він стане гетьманом України. Недарма ж Ілля Рєпін писав портрет Тарновського, на якому той зображений у гетьманському вбранні. Суворий і владний вираз очей, довгі вуса, ліва рука – на стволі козацької гармати... Утім, гетьманство – то було не більше, як амбітне мріяння власника Качанівки. Його життєва мрія виявилася в іншому: він залишив після себе Качанівку та музей у Чернігові» (с. 90).

Та коли Василь Тарновський бачив себе гетьманом лише в фантастичних мареннях, у нашій історії був «українець», який відмовився від булави». Ця фраза винесена в назву розділу про Євгена Харлампійовича Чикаленка, видатного громадського діяча й мецената, якому в квітні 1918 року пропонували гетьманську булаву, а потім – очолити уряд Павла Скоропадського. Він відмовився. Хоч мав усі дані для того, щоб прийняти як першу, так і другу пропозицію.

Ідея незалежності України не згасала навіть у найважчі часи її історії, виражаючись у різних формах. Один із найдраматичніших сюжетів книги «Сонячний годинник» – седнівський, пов'язаний з іменем «опального князя» Миколи Рєпніна, героя битви з військами Наполеона під Аустерліцем, віце-короля Саксонії, потім генерал-губернатора Малоросії, що закінчив свій життєвий шлях у царській неласці у селі Яготині. Доречно зазначено, що родинне

прізвище князя Рєпніна було Волконський, але коли помер його дід по матері фельдмаршал Рєпнін, у якого не було синів, імператор Микола I, аби зберегти це прізвище, розпорядився дати його одному із його онуків по жіночій лінії. У книзі не сказано, чи мав рід Волконських українське коріння, але наводить переконливі факти про його українські симпатії. Зокрема слова Михайла Драгоманова про українофільські настрої князя і його припущення, що Микола Рєпнін міг бути автором «Історії русів». Здогад цей явно гіпотетичний, для підтвердження його немає наукової аргументації. А от про українофільські симпатії свідчить багато вчинків князя.

Почати з того, що його дружиною була Варвара Розумовська, внучка останнього гетьмана України Кирила Розумовського, а вінчалися вони в Батурині – столиці гетьмана Івана Мазепи. Немилість імператорського двору викликала й поведінка Миколи Рєпніна під час виступу декабристів, одним із яких був його брат Сергій Волконський. Після арешту Сергія Микола Рєпнін написав йому в листі: «Невинен чи винен ти, дорогий мій Сергію, завжди знайдеш у мені ніжного брата». Це дало підставу М. Драгоманову твердити, що М. Рєпнін співчував декабристському рухові.

Бувши на посаді генерал-губернатора Малоросії, генерал-губернатор підтримував український театр, сприяв заходам Івана Котляревського для його зміцнення, брав участь у викупі з кріпацтва Михайла Щепкіна. А найяскравішою сторінкою яготинської історії було перебування там Тараса Шевченка, запрошеного малювати портрет князя, і той «тихий ангел», який пролетів над поетом і Варварою Рєпніною.

Більшість персонажів подорожнього пілігримства В. Панченка – люди непересічного обдарування, але драматичної долі, що впливає з характеру нашої історії. Мова не тільки про такі знакові постаті, як Іван Мазепа. Мова й про тих талановитих людей, які у різних сферах діяльності змушені були працювати не на свою батьківщину і її культуру, і про тих, що не могли на повну силу реалізувати своє обдарування, або коли зробили щось вартісне, то їм не довелося побачити результатів своєї праці. Так сталося, зокрема, із спадщиною класиків української літератури Анатолія Свидницького і Степана Руданського, чийі основні твори – роман Свидницького «Люборацькі» і майже все написане Руданським – від «Співомовок» і перекладу «Іліади» – не з'явилося друком за їхнє життя. Скільки потамованого відчаю і гіркоти у відповіді Руданського Михайлові Драгоманову, який просив надіслати йому свої твори: «Драгоманову прошу передати, что я болен и давно прекратил все мои литературные упражнения». Це пише людина, яка ледь пере-

йшла сорокарічний рубіж, а залишила після себе кількатомну багатожанрову спадщину, поет, що здобув величезну популярність серед читачів.

А ось враження Олександра Кошиця, який створив хор української пісні і об'їздив з ним чи не всю Європу й Америку. Гастролюючи на початку 1920-х років у Польщі, він побував на виступі балету Василя Адаменка з інтернованих вояків Української Народної Республіки, що опинилися у таборах Польщі після поразки Визвольних змагань, і записав у щоденнику: «Балет був чудовий і прямо не вірилось, як можна з нашого танцю зробити таку мистецьку штуку!.. Хотілось все це бачити у великій, ясно освітленій залі, набитій щасливими і веселими людьми, які хочуть і можуть все це сприйняти до серця, як радість життя. А тут, в цьому будинкові, немов для холерних, це робило враження танцю перед відкритою могилою. Хотілось плакати й кричати, щоб перестали» (с. 172).

Митцями з обрізаними крилами постають «добрий ангел» Тараса Шевченка Іван Сошенко, доведений до інсульту й нерухомості; автор гімну «Ще не вмерла Україна» Павло Чубинський; блукалець на дорогах велелюдних Євген Чикаленко; Ікар під чужим небом і для чужої слави Левко Мацієвич...

Для кожної розказаної історії автор обирає відповідний жанровий ключ: багатосюжетність акторських доль у «Хуторі з ім'ям "Надія"» нагадує сімейну хроніку; ситуація Михайло Коцюбинський – Віра Устимівна – Олександра Аплаксина – модель архетипного любовного трикутника; «Золоте руно з-під Глодос» – пригодницьку повість; генеза українського жіночого руху в «Феміністці» – історико-літературний жанр «причинок», популярний у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст.; розповідь про витоки таланту Ліни Костенко («Ржищів Ліни Костенко») – мандри літературного слідопита, а в «Рубіконі гетьмана Мазепи» історизм кожного кроку гетьмана підкреслений літописною манерою письма із притаманною цьому жанрові фіксацією дня, місяця, року кожної події.

Історія у підлігримних оповідях В. Панченка подана крізь призму екзистенційного вибору. Автор не раз доручає функцію наратора «помічникам» – фіксаторам-літописцям або живим свідкам подій. Такі у «Сонячному годиннику» львівський учений Григорій Нудьга – дослідник життя і творчості автора пісні «Їхав козак за Дунай» Семена Климовського та літописець містечка Нова Прага Федір Плотнір («Горацій із Припутнів»). Такими є Євген Іванович Чикаленко – онук Євгена Харлампійовича («Українець, який відмовився від булави»), Іраїда Дмитрівна Кривич (насправді Іраїда Миколаївна Фітільова) – дочка Миколи Хвильового, про що вона

дівналася після смерті батька («Дорога до Хвильового»), Володимир Чухрій, який школярем випадково знайшов золотий скарб у селі Глодоси на Кіровоградщині («Золоте диво з-під Глодос»).

Кожна розказана історія супроводиться заглибленням у предмет розмови, відомостями, почерпнутими з різних джерел: довідників, наукових досліджень, спогадів, а головне – зустрічей і бесід з людьми, багато з яких на час видання книги уже пішли з життя. Володимир Панченко настільки вживається у події, що коли розповідає, приміром, про розкопки у Глодосах, то справляє враження професійного археолога, коли веде мову про Нову Сербію («Новомиргород: спроба ретроспективи») – історика, про художника Миколу Ге («Євангеліє від Миколи Ге») – мистецтвознавця, Михайла Коцюбинського, зокрема історію створення новели «Інтермеццо», чи Анну Ахматову – стає у пригоді його професійний досвід літературознавця. Доводиться перевтілюватися, «змінювати» фах, бо історія, малярство, архітектура, література так переплетені між собою у людських стосунках і долях, як коренева система дерев у лісі. Тому наш пілігрим не може оминати, наприклад, такого факту, що науковим редактором монографії Алли Сміленко про Глодоський скарб був літературознавець, культуролог і письменник Віктор Петров (Домонтович, Бер), що Григорій Гусейнов заснував премію «Глодоський скарб», поклавши на депозит грошову винагороду, отриману з дипломом лауреата Шевченківської премії («Золоте диво з-під Глодос»), або що дума Івана Мазепи «Всі спокою щиро прагнуть...» «збереглася завдяки тому, що Василь Кочубей використав її у доносі на гетьмана царю Петру I» («Дідівці, Костомаров»).

Талант Панченка-літературознавця особливо яскраво виявив себе при типологічному зіставленні повісті Миколи Костомарова «Скотский бунт» з повістю англійського письменника Джорджа Орвелла «Скотоферма». В обох творах якимсь дивом знайдений спільний алегоричний сюжет розкриває ідеї суспільної самооманни, крах фальшивих ілюзій в різних історичних обставинах: «“Скотоферма” – це теж, як і в Костомарова, історія одного бунту. Тільки в українського автора змальовано бунт, який не справджується, вичерпується, самовпокорується, в англійського ж письменника бачимо революцію, яка вироджується. Почавши з прекрасних поривань і гасел, вона приходить до самозаперечення, набуваючи гротескного вигляду. [...] Омріяна рівність усіх фантастичним чином перетворюється у нову нерівність, а суспільство, яке стати ідеальним, виявляється вмістилищем абсурду» (с. 49). Немає сумніву, що книга Д. Орвелла – сатира на більшовицьку революцію та ленінсько-сталінський соціалізм.

Ще одна промовиста аналогія. Не написавши обдуману до деталей п'єсу про Б. Хмельницького – його триумфальний в'їзд у Київ, а відтак особисту драму, – М. Костомаров створив натомість драматичний твір «Елліни Тавриди» з історії Босфорського царства, в якому реалізував ту саму ідею, яка мала бути розкрита у п'єсі про Б. Хмельницького. В. Панченко тонко й прозїраливо проводить паралель трикутника Босфор – Херсонес – Рим з трикутником Польща – Україна – Росія. Отже, те, що Костомаров, очевидно, остерігався висловити на українському матеріалі, він здійснив через історичну альянцію.

Важливі у книзі В. Панченка деталі, які схоплюють тонкощі характеристик персонажів різного рівня і статусу, нюанси їхньої поведінки: мати Аліни Крагельської викинула в Неву заручальну обручку від Миколи Костомарова після його арешту, дивацтва самого Костомарова на схилі віку з його щоденними виїздами екіпажем за три версти, щоб скупатися в Удаї. Здивує сьогодні багатьох, що при відкритті Київського університету в 1834 році першим його ректором став тридцятирічний Михайло Максимович, у закладі навчалося усього 60 студентів.

Автор книги не пропускає нагоди простежувати зв'язок подій, імен, династій. Розповідаючи, приміром, про Златошіль, він не проміне факту, що історико-краєзнавчу статтю про це місто, опубліковану 1856 р. в журналі «Современник», написав Олександр Тулуб, дід відомої української письменниці Зінаїди Тулуб, авторки талановитого роману «Людолови». Налаштовані на такі історико-літературні асоціації, ми й самі ладні продовжувати їх, в'язати вузлики нитки історії. Читаючи про перебування Миколи Хвильового в селі Зубівці, подумуємо: а чи не та це Зубівка, про яку писав великий грузинський поет XVIII століття Давид Гурамішвілі: «Як із Зубівки ішов я, дівчину зустрів я...». А в розповіді про Михайла Максимовича так і проситься його полеміка з Ніколаєм Погодіним стосовно того, хто заселяв землі полян перед татаро-монгольським нашествям, його аргументи на захист автентичності «Слова о полку Ігоревім» чи порівняльна характеристика українських і російських народних пісень. Ці проблеми й на сьогодні дуже актуальні. Але стоп! Володимир Панченко пише цього разу не наукове дослідження. Автомобіль кличе його в дорогу...

Варто відзначити начебто побіжні, але сповнені підтексту натяки-зіставлення, як-от порівняння Борисполя XIX ст. з сучасним Бориспільським аеропортом («Сила чорноземна наш Чубинський») чи Міжгірського монастиря, заснованого ще грецькими ченцями після хрещення Русі, монастиря, про небезпеку втрати якого з тривогою писав Михайло Максимович і малюнки якого ро-

бив Тарас Шевченко, із сучасним Межигір'ям, пов'язаним з реаліями нашого часу («Два монастирі»).

Є у книзі й загадки, ось одна з них: чому «київська чаклунка» Анна Ахматова уникала відповіді на запитання про своє українське походження і родинне прізвище Горенко змінила на татарський псевдонім Ахматова (не передбачаючи, що колись її назвуть ще й Ахметовою)? Не взяла ж вона прізвища свого чоловіка Ніколая Гумільова, яке все-таки залишилося за її сином, істориком Львом Гумільовим. У молодості ж вона не раз приїздила в село Слобідку на Хмельниччині, де сьогодні є її музей з меморіальними речами, тут були написані її щемливі юнацькі вірші, цитовані, до слова, в «Сонячному годиннику». А в автобіографії до книги віршів у серії «Библиотека советской поэзии» (М., 1961) вона не сказала про це ні слова.

В. Панченко наводить таку аргументацію Анни Ахматової стосовно того, що «всі вважають мене україною»: «По-перше тому, що прізвище мого батька Горенко, по-друге, тому, що я народилася в Одесі і закінчила Фундуклеївську гімназію, по-третє, і це найголовніше, тому, що М. С. Гумільов написав: “Из города Киева / из логова Змиева / Я взял не жену, а колдунью...”» (с. 355–356). Причини три, але жодної про якийсь стосунок до українства. Доводиться вдовольнитися спогадом Миколи Бажана, в розмові з яким вона згадувала, що батько її був «родом з козацької старшини». Автор «Сонячного годинника» робить з цієї ситуації такий висновок: «...Українську мову Ахматова – хоч і стала “на чуже крило” – поважала й відчувала. Цілком можливо, що “голос крові” таки озивався в ній – принаймні тут, в українській стихії Літок чи Слобідки Шелехівської. Хіба без цього “голосу” вона змогла б так тонко відчутти і перекласти “Зів’яле листя” Івана Франка?» (с. 356).

Літературознавці відзначають як майстерні переклади Ахматової поезії Івана Франка, особливо збірки «Зів’яле листя», так і її знання української мови. Але якось довелося читати, що в процесі перекладу Франкової «ліричної драми» поетеса попросила зробити для неї підрядник. Можливо, щоб не допуститися якихсь неточностей з огляду на особливості Франкової мови. Та ось і в листі Максима Рильського від 24 січня 1955 р. до О. Рябініної, працівника Московського держлітвидаву, де готувалося п’ятитомне видання Т. Шевченка, я прочитав, що Анні Ахматовій були надіслані три вірші поета в оригіналі і з підрядником. Але в цьому виданні перекладів Ахматової немає. Звісно, добрий переклад навіть талановитому поетові не завжди вдається зробити на замовлення. Але тут ідеться про інше – про знання мови. Очевидно, українську мову поетеса знала, але, мабуть, поверхово. Доводилося чути й

про те, що в неї були «помічники», які не раз перекладали, а вона редагувала, й переклади виходили під її прізвиськом. Якщо такий варіант і був, то перекладів з творів Івана Франка він, сподіваємося, не стосується.

Ось і проминув останній пункт мандрів нашого пілігрима. І знову щоденні професорські будні з лекціями, статтями. Але є якась загадка, якась магія у тому, що літературознавець, автор багатьох досліджень з історії української літератури відчув органічну потребу написати книжку, в якій би постало панорамне й водночас концентроване бачення усіх аспектів духовного життя України в історичній проекції у формі, доступній для найширшого кола читачів, а також спонукати до такої справи інших. Жанр «мандрів пілігрима» в їхній сучасній формі якнайкраще підійшов для цього. Книжка дуже швидко розійшлася, і мандри тривають тепер уже в головах читачів. А автомобіль нехай залишається і супутником, і співавтором. Бо ще багато місць на духовній карті України чекають пілігрима.

А сонячний годинник «безпристрасно і точно фіксує час».